

İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler

Editör
AHMET TEKİN

BİDGE Yayınları

İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler

Editör: Doç. Dr. Ahmet TEKİN

ISBN: 978-625-6707-44-3

1. Baskı

Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL

Yayınlama Tarihi: 25.12.2023

BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374

Yayın hakları © BİDGE Yayınları

www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com

Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.

Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya /
Ankara

BÖLÜM V

İslam Hukukuna Göre Cuma Namazının Birden Fazla Yerde Kılınması ve Zuhr-İ Âhir

Muhammed Latif ALTUN*

GİRİŞ

İslam dini birlik ve beraberliğe büyük önem vermektedir. Cuma, bayram ve vakit namazlarının cemaatle kılmasının tavsiye ve teşvik edilmesi, bunun en önemi delillerindendir. Fakihler, önemine binaen ve öğle namazından ayrı bir farz olduğundan dolayı, Cuma namazını müstakil ve farklı açılardan ele almışlardır. Bu çerçevede Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar, Cuma namazı ve günü ile ilgili ele alınan malumatların tamamı Cuma fikhini oluşturmuştur. Gerek Hz. Peygamber gerekse Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde Cuma namazı, yerleşim bölgelerinin sadece bir camisinde kılınmış ve bu uygulama Cuma namazının şartı olarak

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Şanlıurfa, Türkiye.
mlatif7263@hotmail.com, 0000-0003-3186-4664.

telakki edilmiştir. Fakat sonraki süreçte Cuma namazı birçok camide kılınmıştır. Böylece bir camide kılınması gereken Cuma namazının şartı yerine gelmediğinden dolayı Cuma namazının akabinde öğle namazı iade edilmiş/zuhr-i âhir kılınmıştır. Zuhr-i âhir namazının kılınması uygulaması, Hz. Peygamber döneminde olmadığı gerekçesiyle müçtehitler döneminden günümüze kadar tartışılmalıdır.

Cuma namazının farz olmasındaki maksat, Müslümanların bir araya gelip birlik, beraberliklerini, Allah'a kul olduklarını, ona boyun eğdiklerini ifade etmektir. Müslümanlar bir araya gelerek, birbirlerine olan Muhabbetleri artar, birlik ve beraberlikleri pekişir, şefkat ve merhamet duyguları uyanır, öfke ve kızgınlıklar ortadan kalkar. Böylece Müslümanlar arasında sevgi ve kardeşlik bağları kurulur. Kuvvetli olan, zayıf olana; zengin olan da fakir olana yardımcı olur. Küçük olanlar büyük olanlara saygı gösterir, büyükler ise küçüklere şefkat ve merhametle yaklaşır. Neticede bütün insanlar yekvücut olarak, Allah'a olan kulluklarını aynı zamanda ve aynı mekanda ortaya koyarlar. Ancak camilerin ihtiyaç fazlası olması, dolu, boş demeden camilerin tamamında Cuma namazının kılınması hedeflenen bu amaçları ortadan kaldırmaktadır. Bu amaçların elde edilmesi maksadıyla Malikî, Şafiî, Hanbelî ve Hanefilerin büyük çoğunluğuna göre ihtiyaç fazlası camilerde Cuma namazının kılınması yasaklanmıştır. Fakihlerin çoğu ihtiyacın ölçüsünü Cuma namazını kılmaya gelenler ile sınırlı tutmuştur. Yerleşim yerinde bulunan ve camiye gelmeyen mükelleflerle ölçmemişlerdir. Buna mukabil fakihlerden bir kısmı ise yerleşim yerinde bulunan bütün mükelleflerle ölçüldüğünü savunmuşlardır (Heytemî, 1983, 2/425; Şirbînî, 1994, 1/144).

Fakihler, birden fazla camide Cuma namazının kılınmasının (taaddüdün) hükmü hakkında tartışmışlardır. Bu tartışmanın başlangıcının ne zaman olduğu ile ilgili net bir tarih olmamakla beraber, Atâ b. Ebî Rebâh (v. 114/732) döneminde başladığı tahmin edilmektedir. Zira rivayetlere göre bir defasında ona "Basra halkının Cuma namazlarını kılabilecekleri büyük bir camisi yoksa Cuma namazlarını nasıl kılmaları gerekir?" şeklinde bir soru sorulmuş, o

da “Her kavim/kabile kendi camisinde Cuma namazını kılsa namazları geçerli olur.” (San‘ânî, 1403, 3/444) demiştir. Bu soru ve cevaptan Cuma namazının birden fazla camide kılınması (taaddüt) meselesi bu dönemde (hicri II. yüzyılın başında) başladığı anlaşılmaktadır (Hayderî, sayı: 41, (1427), 236).

Daha sonraki dönemlerde Cuma namazının birden fazla camide kılınmasının hükmü, bununla bağlantılı olarak öğle namazının iadesi ve hükmü hem tartışılmış hem de bu konuda birçok müstakil eser kaleme alınmıştır. Konuyla ilgili yapılan çalışmaların başında Tekiyyüddin Ali b. Abdilkafi b. Ali b. Temam es-Sübki’nin (ö. 756/1355) şu eserleri gelmektedir: “*Kitabü’l- İ’tisam Bil-Vahidi’l- Ehad Min İkameti Cum’ateyn fi-l Beled*”, “*Zemmü’s-Sem’a fi Taadüdi Cum’a*”, “*Teaddüdi’l-Cum’a ve Hel Fihi Müttese’*”, “*el-Kavlül Mütteba’ fi Men’i Teaddüdi’l-Cuma*”. Son dönem fakihlerden olan Ali b. Muhammed b. Ğânim el-Makdisî’nin (v. 1004/1596) telif ettiği, *Nûrû’s-şum’a fi beyâni Zuhri’l-Cum’a*, ve Nuh b. Mustafa el-Konevî’nin (v. 1070/1659) kaleme aldığı *el-Lum’a fi Âhiri zuhri’l-Cuma* isimli eseri de konu hakkında yazılmış eserlerdir (Makdisî, 2015; Konevî, 2005). Adlarından da anlaşıldığı gibi bu her iki eserde, Cuma namazının birden fazla camide kılınamayacağını ayet, hadis ve sahabe uygulamaları gibi delillerle temellendirmiş, daha sonra, zuhr-i âhir hakkında etraflıca bilgi vermiş bu uygulama hakkında fıkıh kitaplarından delillere işaret etmiş ve konuyla alakalı önceki dönem fakihlerden nakiller yapılmıştır. Konu hakkında yazılmış Yusuf en-Nebhânî’nin (v. 1350/1931) *Hüsni’ş-Şir’a fi Mer’iyyeti selâti’z-zuhr izâ te’addedet alâ mezâhibi’l-erba’* isimli eseri de zikredilmesi gereken risalelerdendir. Yusuf en-Nebhânî, bu eserde Cuma namazının sıhhat şartlarının yerinde olmadığından dolayı zuhr-i âhir namazının bidat olmadığını, aksine kılınması gerektiğini, kılınmadığı takdirde mükellefin sorumluluğunda kalacağını savunmaktadır. Ardından Muhammed Bahit el-Mutî’î’nin yazdığı *Ahsenü’l-kirâ fi selâti’l-Cum’a fi’l-kurâ* adlı eseri gelmektedir. Müellif zuhr-i âhirin kılınmasının zannî içtihadı dayandığını fakat yine de kılma taraftarı olduğunu dile getirmektedir (Küçük, 2019, 12). İsmail Köksal

“Zuhr-i Âhir Meselesi” başlığıyla bir makale çalışması yapmış, fakat fakihlerin görüşlerine ayrıntılı olarak yer verilmemiştir (Köksal, 2001, cilt: 3, sayı: 2).

Konunun kadim dönemlerden beri tartışılması, hatta mezhep imamlarının konu hakkındaki farklı görüşlerinin bulunması ve neticede bu konuda birçok eserin kaleme alınması, konunun önemli olduğunun göstergesidir. Konu, birçok fakih ve araştırmacı tarafından ele alınmış olsa da “zuhr-i âhir”, “ihtiyat” ve “iâde” kavramları arasındaki faklar, fakihlerin konuyla ilgili içtihatları gibi birçok konu ele alınmamış, günümüzde tarafların görüşlerini objektif bir bakış açısıyla ele alan, delillerini zikreden bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Cuma namazının taaddüdü/birden fazla camide kılınması meselesi, Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve daha sonraki dönem bağlamında ele alınmıştır. Bu kapsamda Cuma namazının taaddüdü hakkında meydana gelen tartışmalar ve bunun hükmü ile Cuma namazından sonra öğle namazının iade edilmesi/zuhr-i âhir namazının kılınması ve bunun hükmü, fakihlerin görüşü bağlamında zikredilmiştir. Daha sonra farklı görüşte olan fakihlere ve bunları destekleyen delillere yer verilmiş ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Fakat bu görüş ve tartışmalara geçmeden önce zuhr-i âhir, ihtiyat ve iâde kavramlarının açıklanması faydalı olacaktır.

Cuma namazı bağlamında bazı kavramlar

Zuhr-i âhir kavramı

Son öğle namazı anlamına gelen zuhr-i âhir kavramı, Cuma namazının sıhhat şartlarının yerine gelememesinden dolayı genellikle Cuma namazından sonra kılınan dört rekât namaz için kullanılmaktadır. Zuhr-i âhir kavramının öğle namazı kavramının yerine kullanılmasının sebebi, aynı vakit içinde iki farz namazın olmasından kaçınma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Cuma namazının sahih olması durumunda bu namazın nafîle sayılmasından dolayı da bu namaza öğle namazı değil zuhr-i âhir kavramının kullanıldığı ifade edilmektedir (Konevî, 2005, 107).

İhtiyât kavramı

Sözlükte çekingen davranma, daha sağlam ve daha güvenli olana göre hareket etme ve hatadan sakınma anlamlarına gelen ihtiyât kavramı (Heyet, 2020, s. 4/285), terim olarak günaha girmekten sakınma, güvenli ve temiz olanı seçme şeklinde tanımlanmaktadır (Râğib el-İsfehânî, 1412, s. 265). Şartları yerine gelmeyen Cuma namazından sonra zuhr-i âhir niyetiyle kılınan namazı ihtiyat kapsamında değerlendiren fakihler olmuştur. Nesefî ihtiyat kavramını “Bir kimse, namazının geçerli olup olamaması noktasında şüpheye kapıldığında namazı tekrar kılması ihtiyât sayılmaktadır.” (Pala, 2009, s. 19-20) ve İmam Süpkî'nin şartları yerine gelmeyen Cuma namazından sonra ihtiyaten öğle namazının iade edilmesi bütün fakihlerin görüşüdür şeklinde ifadesi de bu anlamdadır (Subkî, ts., s. 1/183).

Îâde

Îâde kavramı, sözlükte eski duruma dönme, bir şeyi peş peşe yaparak alışkanlık haline getirme ve tekrar meydana gelme anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise eda edilen bir ibadetin taşıdığı bir eksiklik sebebiyle vakti içinde eksiksiz bir şekilde tekrar ifasını belirten bir terimdir (Cerrâ'î, 2012, s. 1/342; Bardakoğlu, 1999, s. 19/227-228). Fakihlerin cumanın sıhhat şartlarında meydana gelen eksiklikten dolayı öğle namazının iadesi gerekir demeleri bu manadadır (Rûyânî, 2009, s. 2/409; İbn Rüşd el-Cedd, 1988, s. 1/305).

Bir yerleşim bölgesinde birden fazla yerde cuma namazının kılınması

Esas olan bir yerleşim yerinde Cuma namazının sadece bir yerde kılınmasıdır. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde de uygulama bu yönde olmuştur. Müçtehit fakihler döneminden itibaren birden fazla camide Cuma namazı kılınınca fakihler arasında tartışmaların meydana gelmesine sebep olmuştur. İbn Rüşd'ün de ifade ettiği gibi bu tartışmaların sebebi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn'den Cuma namazının kılınmasının şekli ve sıfatı hakkında varit olan hadisler ve uygulamalardır (İbn

Rüşd, 1975, s. 1/170). Cuma namazının birçok camide kılınması ne Hz. Peygamber ne de Hulefâ-yi Râşidîn döneminde vuku bulmamıştır. Fakihler, konu hakkında varid olan hadis ve uygulamadan yola çıkarak Cuma namazının sadece bir camide kılınması gerektiğini, Cuma namazının şartlarından saymışlardır. Buna göre Cuma namazının bir şehirde yalnız bir yerde kılınması esastır. Bu konuda başta dört mezhep imamı olmak üzere fakihlerin büyük çoğunluğu görüş birliğine varmışlardır. Fakat özür sayılabilecek bazı durumlarda birden fazla camide de Cuma namazı kılınabilir. Özür sayılabilecek durumlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

- Ulu cami sayılan mescidin halkın tamamını içine alacak kadar büyük olmaması. Buna göre bir yerleşim yerinde Cuma namazının cemaatini içine alacak kadar büyük bir camisi yoksa birden fazla camide Cuma namazı eda edilebilir. Fakat daha sonra bütün cemaati içine alabilecek büyüklükte bir cami yapılırsa, Cuma namazının bu camide kılınması gerekmektedir. Birçok fakih bu ihtiyacı itibara alarak birden fazla camide Cuma namazının kılınmasına cevaz vermişlerdir (Nevevî, ts., s. 4/586; Remlî, ts., s. 1/278).

- Merkez sayılan caminin uzak olması. Uzaklık, Cuma namazının birden fazla camide kılınabileceği yönünde bir mazeret sayılmaktadır. Üstelik yaşlı ve hastalar için yakın mesafedeki camilerde Cuma namazının kılınması, onların Cuma namazından mahrum olmamasına vesile olacaktır. Fakat mazeretli olan yaşlı ve hasta gibi insanlar, cami uzak olsa bile ulaşım araçlarını kullanıp, camiye ulaşma imkânına sahip olurlarsa bu mazeret olmaktan çıkar (Remlî, ts., s. 1/278). Kaldı ki Cuma namazına gitmemek için caminin uzaklığını gerekçe gösteren hasta ve yaşlılar, sabah ve akşam çarşı pazarlarda dolaşırsa, caminin uzaklığı mazeret olmaktan çıkar.

- Cemaat arasında fitne ve kargaşanın meydana gelmesinden endişe edilmesi. Bir şehirde tek camide Cuma namazı kılındığı takdirde aralarında düşmanlık ve nefret olan insanlar bir araya

gelecek ve aralarında problem yaşanacaksa birden fazla camide Cuma namazı kılınabilir. Fakat cemaat arasında yapılan uzlaş ve barış ile fitne ve kargaşa ortadan kaldırılırsa, Cuma namazı, daha önce olduğu gibi tek bir camide kılınması gerekmektedir (Muhammed b. Abdirrahman b. Kasım, 1418, s. 3/127).

• Birçok köyün birleşmesiyle büyük bir yerleşim merkezinin oluşması. Bu durumda meydana gelen yerleşim yeri kaç köyden müteşekkil ise bu sayı kadar Cuma namazı kılınabilir (Şirbînî, 1994, s. 1/544).

Cuma namazının kılındığı caminin imamının ilahî emirlere uymayan anlamında fasık olması, Cuma namazının birçok camide kılınması için özür sayılmamaktadır. Zira her ne kadar adaletli olan imamın arkasında namaz kılmak vacip olsa da buna imkân olmadığı durumlarda fasık imamın arkasında da namaz kılınabilir. Nitekim sahabe Haccâc-ı zalim lakabıyla meşhur olan el-Haccâc b. Yusuf'un arkasında namaz kılmışlardır (Useymîn, 1428, s. 5/73; Muhammed es-Sânî Ömer Musa, 2020, s. 33).

Cuma namazının kılınabileceği cami sayısı ile ilgili görüşler

Cuma namazının sadece bir camide ya da birden fazla camide kılınıp kılınmamasıyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Birinci görüş

Fakihlerden bir kısmı Cuma namazının sadece bir camide veya sadece en kadim camide kılınabileceğini savunmuşlardır. Dört mezhep fakihlerinin büyük çoğunluğu bu görüştedir.

Cuma namazının birden fazla camide kılınamayacağını savunanların delilleri şunlardır:

1. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Ey iman edenler Cuma günü namaz için çağrıldığınızda Allah'ın zikrine koşun.*” (Cuma 62/9). Ayette yer alan sa'yedin/koşun ifadesi Cuma namazının diğer namazlar gibi olmadığını ve bir yerde kılınması gerektiğini göstermektedir (Konevî, 2005, s. 33). Ayrıca ayette yer alan “لِلصَّلَاةِ” ifadesi, tekil olarak kullanılmıştır. Bu ifadeden yerleşim yerinde

sadece bir cumanın kılınabileceği anlaşılmaktadır (Kâdî Abdulvehhâb, 2004, s. 1/976).

2. Hz. Aişe'den şöyle rivayet edilmiştir: “Medine dışındaki insanlar, Cuma namazını kılmak için Medine'ye geliyorlardı. Üstleri terli ve tozlu olurdu. Hz. Peygamber, yanımda olduğu bir günde onlara: ‘Bugün için temizlik yapsaydınız ya’ diye buyurdu.” (Buhârî, 1993, "el-Cuma", 860).

3. Hz. Peygamber, cuma günlerinde Medine'nin Avâlî denilen bölgesinden sahabeyi toplardı. Akik ve Medine etrafında bulunan sahabe Cuma namazını kılmak için Medine'ye gelirdi. Malik, Âvâlî' belgesinin Medine'den uzaklığı 3 mil (yaklaşık 5 km.) olduğunu söylemiştir (Ebû Dâvûd, 1987, Hadis No: 50).

4. Güçsüz durumda olan kadın ve erkekler bile Hz. Peygamber ile Cuma namazına katılırlardı. Güçsüz olduklarından dolayı aynı gün evlerine dönemiyor, ancak ertesi gün dönebiliyorlardı (Ebû Dâvûd, 1987, Hadis No: 52).

5. Bükeyr b. Eşec'ten (v. 122/740) rivayet edildiğine göre Medine'de Hz. Peygamber'in mescidiyle birlikte dokuz mescit mevcuttu. Bunlar Hz. Bilal'ın ezanını işittikleri halde kendi mescitlerinde namaz kılarlardı. Fakat Cuma günü bu mescitler kapatılır, Cuma namazı Hz. Peygamber ile birlikte kılınırdı (Azîmâbâdî, 1413, s. 3/269).

6. Süveyr (v. 140/757?) Hz. Peygamber'in sahabisi olan birinden şu rivayette bulunmuştur: “Hz. Peygamber, Küba'dan Cuma namazlarına gelmemizi emir buyurdu.” (Tirmizî, 1996, s. 1/631).

7. İbn Ömer'den (v. 73/693) şöyle rivayet edilmiştir: “Kübâ halkı Cuma namazlarını Hz. Peygamber ile kılarlardı.” (İbn Mâce, ts., s. 1/356).

8. İbn Ömer'den şöyle rivayet edilmiştir: “İmamın (yöneticinin) Cuma namazı kıldığı büyük caminin dışında başka yerde Cuma namazı kılınmaz.” (Beyhakî, 1991, s. 4/392).

9. Medine'den altı mil (yaklaşık on bir km) uzak bulunan Zülhuleyfe halkı, Cuma namazlarını Hz. Peygamber ile birlikte kılmıştır (İbn Ebî Şeybe 1409, s. 1/441).

10. Sa'd b Ebî Vakkâs'ın (v. 55/675) evi ile Mescid-i Nebevî arasında yaklaşık (altı mil) on iki kilometre olduğu halde Sa'd b Ebî Vakkâs, Cuma namazlarını Mescid-i Nebevî'de kılmıştır (Abdurrezzâk, 1403, s. 3/434).

11. A'raç isimli sehâbiden şöyle rivayet edilmiştir: "Ebû Hüreyre altı mil (yaklaşık on iki km) uzaklıktaki Zülhuleyfe'de olduğu halde Cuma namazlarını Hz. Peygamber ile beraber kılmıştır." (Beyhakî, 2003, s. 3/249).

12. Hz. Ali'den (v. 40/661) şöyle rivayet edilmiştir: "İmam (devlet başkanı veya yönetici) ile kılınmayan Cuma namazı geçerli değildir." (İbn Ebî Şeybe, 1409, s. 1/446).

13. Enes b. Mâlik'ten şöyle rivayet edilmiştir: Rivayete göre Hz. Peygamber sadece bir yerde Cuma namazı kılmıştır (Askalânî, 1995, s. 2/133).

14. Rivayet edildiğine göre Amr b. Âs Medine'den iki mil uzakta olan Taifte ikamet ederdi. Fakat Cuma namazlarını Hz. Peygamber ile birlikte kılardı (Beyhakî, 2003, s. 3/249).

15. Evzâî'den şöyle rivayet edilmiştir: "Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm (v. 120/737) Zülhuleyfe (Bazı rivayetlerde Kübâ geçmektedir.) ve çevredeki yerleşim alanlarının halkına Medine'de Cuma namazı kılmalarını emrederdi." (Beyhakî, 2003, s. 3/250). Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm Ensar kabilesinden ve Medine'nin hem emiri hem de kadısı görevlerinde bulunmuştur (İbnü'l-Humâm, 1970, s. 7/270).

16. Osman b. Ata'dan (?) şöyle rivayet edilmiştir: "Hz. Ömer birçok şehri fethettikten sonra, Basra'da bulunan Ebû Musa el-Eşarî'ye, Küfe'de bulunan Sa'd b. Ebî Vakkas'a ve Mısır'da bulunan Amr b. Âs'a birer mektup göndermiştir. Mektubunda her kabile için birer mescit edinmelerini, fakat bütün kabileler için büyük bir mescit

inşa edilmesini emrederek, Cuma günü bütün kabileler bu büyük mescide gelip Cuma namazlarını kılmalarını istemiştir.” (Burhânfüri, 1981, s. 8/313).

17. Cuma namazı için toplanmak şeâir denilen İslam dininin sembollerinden sayılmaktadır. Cuma namazının sadece bir yerde kılınması bu sembolün daha güçlü olmasına vesile olur (Serahsî, 1993, s. 2/121).

18. Cuma namazının birçok camide kılınması, dağınıklığın meydana gelmesine, birlik ve beraberliğin ortadan kalkmasına sebep olur (Kâsânî, 1986, s. 1/269).

19. Cuma günü ve Cuma namazının belirlenmesi hakkındaki rivayet, Cuma namazının sadece bir yerde kılınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Rivayet şöyledir: Ensar toplanıp Asad b. Zürâre’ye gelerek Yahudiler cumartesi gününü Hristiyanlar ise Pazar gününü toplanma, bayram ve ibadet günü yapmaktadırlar. Biz de Arûbe (bugünü, Cuma gününü) gününü toplanma, ibadet ve bayram günü yapalım teklifinde bulununca, Esad b. Zürâre yanında bulunan bir koyunu kurban olarak boğazlamış, orada bulunan Ensar’a yemek yapmış ve Arûbe gününün ismi Cuma ismiyle değiştirilmiştir (Abdurrezzâk, 1403, s. 3/430).

Dört mezhep fukahasının konuya ilişkin görüşleri şöyledir:

Hanefî fakihler

Ebû Hanife Cuma namazının sadece bir camide kılınması gerektiğini savunmuştur. Fakat şehrin ortasında Dicle nehri gibi bir nehir varsa, bu şehir iki farklı şehir hükmünde olduğu gerekçesiyle iki camide Cuma namazı kılınabilir. Ancak nehir üstünde inşa edilen köprü vasıtasıyla şehir birbirine bağlanırsa, Cuma namazı sadece bir mescitte kılınmalıdır. İmam Ebû Yusuf da Cuma namazının bir camide kılınması gerektiği görüşündedir. İmam Ebû Yusuf’un şehir hakkındaki düşüncesi İmam Ebû Hanife’nin düşüncesiyle aynıdır. İmam Ebû Hanife’den Cuma namazının birden fazla camide kılınabileceği yönünde bir görüş daha nakledilmektedir. İmam Muhammed’den ise Cuma namazının en fazla iki, üç veya üçten

fazla camide kılınabileceği yönünde farklı rivayetler nakledilmiştir (Kâsânî, 1986, s. 1/260; Zeyla‘î, 1313, s. 1/218-219; İbn Nüceym, ts., s. 2/154).

Tahavî şu ifadeyi kullanmıştır: “Biz Hanefî fakihlerin görüşüne göre bir şehirde birden fazla camide Cuma namazı kılınamaz. Fakat şehir büyük olup iki camide kılınması icap ederse iki camide kılınabilir. İkidenden fazla camiye ihtiyaç duyulursa ikiden fazla camide de kılınabilir.” (Şeybânî, 2002, s. 1/157).

Konu ile ilgili İbn Abidîn şu ifadeleri kullanmıştır: “Hanefî fakihlerden Ebû Yusuf’a göre Cuma namazının kılınacağı yerleşim yeri, Bağdat gibi iki bölgeye ayrılmış bir yerleşim yeri ise iki camide Cuma namazı kılınabilir. Aksi halde bir camide kılınması gerekmektedir.” İbn Abidîn, Ebû Hanife’den de bu yönde bir görüşün nakledildiğini ifade ettikten sonra kendi görüşünü şu şekilde aktarmıştır: “Ben de derim ki ihtiyat olan, zuhr-i âhir namazını kılmaktır. Ancak bunu kılmakla mükellef kat‘î olarak sorumluluktan kurtulmuş olur. Birden fazla camide Cuma namazı kılınabileceği görüşünün delilleri daha kuvvetli ve tercihe şayan olsa da fakat bu noktada kuvvetli şüphe de bulunmaktadır. Nitekim Ebû Hanife’den birden fazla camide Cuma namazı kılınamaz yönünde bir görüş nakledilmiştir. Üstelik Tahavî, Timurtâşî ve Muhtar’ın sahibi bu görüşü tercih etmişlerdir. Hatta Attâbî, Ebû Hanife’nin bu görüşünün daha kuvvetli olduğunu ifade etmiştir. Kaldı ki İmam Şafî’nin ve İmam Malik’in meşhur görüşü de bu yöndedir.” (İbn Âbidîn, 1992, s. 2/145).

Malikî fakihler

Malikî fakihlerden nakledilen görüş, birden fazla camide Cuma namazının kılınamayacağı yönündedir. İmam Malik’in görüşünün de bu yönde olduğu ifade edilmiştir. Derdir (v. 1201/1786) şu ifadeyi kullanmıştır: “Cuma namazı en kadim olan camide kılınmalıdır. Kadim olan camiden maksat Cuma namazının ilk kılındığı camidir. Eğer Cuma namazı hem kadim hem de yeni camide kılınırsa, yeni camide kılınan daha önce kılınsa bile geçersiz sayılır. Fakat kadim cami terk edilir, mülki amir yeni camide kılınan

namazı geçerli sayar ya da kadim cami dar olursa yeni camide kılınan Cuma namazı geçerli olur.” (Derdîr, ts., s. 1/374). Konu hakkında Desûkî (v. 1230/1815), ise şu ifadeyi kullanmıştır: “Malikî mezhebinin meşhur görüşüne göre şehir ne kadar büyük olursa olsun Cuma namazı tek bir camide kılınmalıdır.” (Desûkî, ts., s. 1/374). Malikî mezhebinin kadim fakihlerine göre, şehir büyük olsa bile bir camiden fazla camide Cuma namazı kılınamaz (Kâdî Abdulvehhâb, 2004, s. 1/976). Fakat zaruret ve meşakkat gerekçesiyle son dönem Malikî fakihler buna cevaz vermişlerdir (Fâsî, 2008, s. 363).

Şafîî fakihler

Kadim Şafîî fakihlerinin en meşhur görüşüne göre Cuma namazı, sadece bir yerde kılınabilir. Konuyla alakalı İmam eş-Şâfiî şu ifadeyi kullanmıştır: “Yerleşim yeri ne kadar büyük olursa olsun halkı ne kadar çok olursa olsun, o yerleşim yerinin sadece büyük camisinde Cuma namazı kılınmalıdır. O yerleşim yerinde büyük camiler birden fazla ise bunlardan sadece birinde Cuma namazı kılınır. Aksi halde bu camilerin birçoğunda Cuma namazı kılınırsa ilk önce kılınan geçerli sayılır. Diğerlerinin Cuma namazları geçerli sayılmamakta, dolayısıyla bunların öğle namazını iade etmeleri gerekmektedir.” (Şâfiî, 1990, s. 1/221). Müzenî, ve Takiyyuddîn es-Subkî de Şafîî’den “Ne kadar büyük olursa olsun bir şehirde iki Cuma namazı kılınamaz.” şeklinde nakilde bulunmuşlardır. (Müzenî, 1990, s. 8/122; Takiyyuddîn es-Subkî, ts., s. 1/180). İmam Şâfiî’nin ifadesi ve ondan yapılan nakiller, onun görüşünü net bir şekilde ortaya koymaktadır. İmam Şafîî’nin Bağdat’a gittiğinde burada iki ya da üç camide Cuma namazının kılındığı, fakat onun buna tepki göstermediği dolayısıyla bunu kabul ettiği iddialarına fakihler, farklı yaklaşımda bulunmuşlardır. O yaklaşımlardan birincisi; Bağdat gibi büyük şehirlerde meşakkatin bertaraf edilmesi amacıyla ihtiyaca göre birden fazla camilerde Cuma namazı kılınabilir. İkincisi; Bağdat, ortasından Dicle nehri geçtiğinden dolayı, iki şehir gibi sayılmakta, dolayısıyla burada iki Cuma namazı kılınabilmektedir. Üçüncüsü; Bağdat, daha önce küçük bir yerleşim yeri idi. Etrafında birçok köy mevcuttu. Zamanla bu köyler Bağdat ile birleşince Bağdat büyük bir şehir haline gelmiş, bu sebepten

dolayı Cuma namazı birden fazla camide kılınmıştır. Dördüncüsü; İmam Şafî her ne kadar birden fazla camide Cuma namazı kılınmasını caiz görmese de bu konu içtihadî bir mesele olduğundan dolayı buna müdahalede bulunmamıştır. Fakihlerden bazıları ise İmam Şafî'nin eliyle duruma müdahalede bulunmamış olsa da kalbiyle buna karşı çıkmış ve kitaplarında bunu ifade etmiştir (Nevevî, ts., s. 12/230). Bu yaklaşımlardan da onun Cuma namazının birden fazla camide kılınmaması gerektiği yönündeki görüşünden vaz geçmediği anlaşılmaktadır. Şafii fakihlerden bir kısmı ise İmam Şafî'nin Bağdat şehrine gittiği dönemde Bağdat'ta sadece bir caminin bulunduğu gerekçesiyle İmam Şafî'ye nisbet edilen bu durumun vuku bulmadığını iddia etmektedirler (Askalânî, 1995, s. 2/136). Öte yandan son dönem Şafî fakihlere göre meşakkatin ortadan kaldırılması adına ihtiyaç miktarı camilerde Cuma namazı kılınabilir. Nitekim Mâverdî, ihtiyaç ve zaruret durumlarında birden fazla camide Cuma namazı kılınabileceğini nakletmekte ve şöyle demektedir: "İhtiyaç kapsamında birden fazla yerde Cuma namazının kılınabileceği Ebû İshak el-Mervezî ve Ebû İbrahim el-Müzenî'den nakledilmiştir. Zira eğer buna izin verilmez ise ve büyük yerleşim yerlerinde sadece bir camide Cuma namazının kılınması gerektiği şart koşulursa, saflar haddinden fazla uzayacak, imama uymak zorlaşacak imamın intikal tekbirleri duyulmayacaktır." (Mâverdî, 1999, s. 2/449). Öte yandan son dönem Şafî fakihlere göre meşakkatin ortadan kaldırılması adına ihtiyaç miktarı camilerde Cuma namazı kılınabilir. Nitekim Nevevî (v. 676/1278) de bu görüşün daha kuvvetli olduğunu dile getirmiştir (Nevevî, ts., s. 4/586). Buna mukabil Takiyüddin es-Sübki ve Veliyüddin Ebû Zür'a (v. 826/1423) gibi son dönem fakihler ise ihtiyaç olsa bile birden fazla yerde Cuma namazının kılınamayacağını ifade etmişlerdir. (Takiyyuddîn es-Subkî, ts., s., 1/171).

Hanbelî fakihler

Cuma namazının birden fazla camide kılınması hakkında Hanbelî fakihlerden iki görüş nakledilmektedir. Birinci görüşe göre birden fazla camide Cuma namazının kılınması geçerli değildir.

Esrem'den (v. 261/874) yapılan rivayet bu görüşü destekler mahiyettedir. Zira rivayete göre Esrem, İmam Ahmed b. Hanbel'e "Bir şehirde iki camide Cuma namazı kılınır mı?" diye sorduğunu, onun da "Bir şehirde iki camide Cuma namazı kılan kimseyi bilmiyorum" dediğini ifade etmektedir (Askalânî, 1995, s. 2/136). Buna karşılık Ahmed b. Hanbel'den ihtiyaç kapsamında birden fazla camide Cuma namazının kılınabileceği görüşü de nakledilmektedir. Bu bağlamda İbn Kudâme (v. 620/1223), şu ifadeyi kullanmıştır: "İhtiyaç olmadan birden fazla camide Cuma namazı kılınmaz. Fakat iki cami, cemaatin ihtiyacını karşılırsa üçüncü camide; üçüncü cami ihtiyacı karşılırsa dördüncü camide Cuma namazı kılmak geçersizdir (İbn Kudâme, 1969, s. 3/213). Bu durumda Cuma namazını ilk önce kılan cemaatin namazı geçerli, diğerlerinin namazı ise geçersiz sayılmaktadır. Nitekim "el-Cum'atü limen sebeke" ifadesi de bu anlamdadır (Kâsânî, 1986, s. 1/260).

İkinci görüş

Diğer namazlarda olduğu gibi Cuma namazının da bütün camilerde kılınabileceğini savunan görüştür. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (v. 189/804), Zahirîyye mezhebinin ve Atâ b. Ebî Rebâh'ın görüşü bu yöndedir (Serahsî, 1993, s. 2/121). Ebû Hanife'den nakledilen görüşlerden biri bu yönedir. Bu görüşte olanlara göre mazeret olsun olmasın Cuma namazı birden fazla camide kılınabilir (Serahsî, 1993, s. 2/120). Bunlar, iddialarını şu delillere dayandırmışlardır:

1. Amr b. Dinâr'dan (v. 126/744) şöyle rivayet edilmiştir: "Cemaatle namaz kılınan bir camide Cuma namazı da kılınır." (Abdurrezzâk, 1403, s. 3/169).

2. İbn Cüreyc'ten (v. 150/767) şöyle rivayet edilmiştir: Ben Atâ b. Ebî Rebâh'a "Basra halkının yerleşebileceği büyük bir camisi yoksa ne yapmaları gerekir?" diye sordum. O da "Her kavim kendi camisinde Cuma namazı kılsa namazları geçerli olur." (Abdurrezzâk, 1403, s. 3/170).

3. Hz. Ömer'den şöyle rivayet edilmiştir: “Nerde olursanız olun Cuma namazını kılınız.” (İbn Hazm, 2002, s. 3/253). Esasen bu rivayet gerek şehir gerekse köy gibi yerleşim bölgelerinde Cuma namazının kılınabileceğine işaret etmektedir (Askalânî 1959, s. 2/380).

4. Hz. Peygamber döneminde hem Müslümanların az sayıda olması hem de Hz. Peygamber'in hayatta oluşu birden fazla camide Cuma namazının kılınmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Kaldı ki Hz. Peygamber hayattayken sahabe, onun Cuma namazını kıldığı camiye akın etmesi ve başka camiye gitmemesi gayet normaldir. Zira hiçbir sehâbi onun dağıttığı ilim, irfan ve bilgiden bir an bile mahrum olmak istememiştir. Fakat günümüzde ise böyle bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla farklı camilerde Cuma namazının kılınmasını engelleyen hiçbir durum bulunmamaktadır.

5. Medine, Hz. Peygamber döneminde dar bir alandan müteşekkildi. Böylece bütün sahabe rahat bir şekilde Mescid-i Nebevî'ye ulaşma imkânına sahip olduğundan dolayı sadece bu mescitte kılınmıştır.

6. Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mescitten başka bir mescitte Cuma namazı kılmak, ona itaatsizlik sayılmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn için de aynı durum söz konusudur. Kaldı ki Mescid-i Nebevî'de namaz kılmanın sevabı diğer mescitlerde kılınan namazdan bin derece daha fazla olduğundan dolayı sadece Mescid-i Nebevî'de Cuma namazı kılınmıştır (Reşid Rızâ, ts., s. 34/114).

7. Hz. Peygamber hem Peygamber hem devlet başkanı hem de imam konumundadır. Sahabeye yeni vazifeler verebileceği yeni duyurularda bulunabileceği düşüncesinden hareketle bütün sahabe onun bulunduğu camide bulunmuştur (Reşid Rızâ, ts., s. 34/114).

8. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde birden fazla camide Cuma namazının kılınmadığı yönünde rivayetlerin olmaması birden fazla camide Cuma namazının kılınmadığı anlamına gelmemelidir. Zira vakit namazlarında da sahabe, kendi camilerinde vakit namazları kılındığı halde birçok defa camilerini

terk edip, Hz. Peygamber'in mescidinde namaz kılmaya gitmişlerdir. Cuma namazı için de ay durumdan söz edilebilir. Buna göre kendi camilerinde Cuma namazı kılındığı halde Hz. Peygamber ile birlikte kılmayı tercih etmişlerdir denilebilir.

9. İslam dini kolaylığı teşvik ve tavsiye etmektedir. Buna göre, Müslümanların kendilerine en yakın camide Cuma namazı kılmaları daha kolaydır. Aksi halde Müslümanları sadece bir camide Cuma namazı kılmaya zorlamak, onlara meşakkat olacaktır. O halde Müslümanların birden fazla camide Cuma namazı kılması caiz; hatta vacip olması gerekmektedir (Reşid Rızâ, ts., s. 34/114).

10. Bilindiği gibi ibadetlerde kat'iyet esastır. O halde Cuma namazına geçerli olmayacağı şüphesiyle niyet edilemez.

11. Cuma namazını ilk önce kılanın namazı geçerli sayılacaksa, hiç zaman kaybetmeden ezan okunmalı, ardından hutbe kısa tutulmalı ve ardından hemen namaz kılınmalıdır. Halbuki bunu hiç kimse iddia etmemiştir.

12. Cuma namazının bir mescitte kılınması gerektiği yönünde ne Hz. Peygamber'den ne de sahabeden herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Kaldı ki Cuma'nın farz olduğu ile ilgili delil olarak gösterilen ayetten de Cuma namazının sadece bir camide kılınmasının şart olmadığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki "*Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın.*" (Cuma 62/9) mealindeki ayet, Müslümanların cumaya çağrıldıklarında Cuma namazına gitmeleri emredilmektedir. Çağrı yapıldıktan sonra, namaza yetişebilmek için yakın bir yerde bulunmak gerekir. Herkesin bir tek camiye gitmesi şart koşulursa, bütün Müslümanların uzaktaki camilere yetişemeyeceği kat'idir. Bu düşünceden hareketle herkesin, Cuma namazını kendi bulunduğu muhitteki camide kılması gerektiği söylenebilir (İbn Hazm, 2002, s. 3/258). Ayrıca diğer namazlar gibi Cuma namazı da farzdır. Diğer namazlar farklı camilerde kılınabildiği gibi Cuma namazı da birden fazla camide kılınabilir (İbn Hazm, 2002, s. 3/259).

Üçüncü görüş

Cemaat arasında düşmanlık olması, cemaatin tek bir camiye sığınması gibi mazeretlerden dolayı birden fazla camide Cuma namazının kılınabileceğini savunanların görüşüdür. Son dönem Malikî, Hanbelî fakihler ile İbn Teymiyye bu görüştedirler (Serahsî, 1993, s. 2/121).

Cuma namazının birden fazla camide kılınabileceğini savunanların delilleri şunlardır:

1. Ebû İshak'tan şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Ali, güçsüz olan insanlara bayram namazı kıldırmak üzere birini görevlendirmiştir.” (Beyhakî, 1991, s. 3/434). Bu rivayetten anlaşıldığına göre zaruret durumunda bayram namazı birden fazla camide kılınabilir. Cuma namazı ile bayram namazı, kılınması noktasında yöneticiden izin alınması ve cemaatle kılınması gibi özelliklerden dolayı birbirine benzemektedir. O halde mazeretten dolayı bayram namazı birden fazla camide kılınabildiğine göre, Cuma namazı da birden fazla camide kılınabilir (Serahsî, 1993, s. 2/121; Kâsânî, 1986, s. 1/261).

2. Cuma namazının sadece bir yerde kılınması, Müslümanları sıkıntıya koyacaktır. Sıkıntı da ya meşakkat ya da zorluk şeklinde olmaktadır. Zira yerleşim yerinin sadece bir yerinde Cuma namazı kılınırsa bütün Müslümanların bir uçtan diğer bir uca gitmesi meşakkat meydana getirmektedir. Aynı şekilde Müslümanların sadece bir camide Cuma namazlarını kılmaları gerekli görülürse, caminin dar olmasından dolayı cemaat, yazın sıcakta, kışın soğukta namaz kılmak zorunda kalır. Buda zorluğu meydana getirir. Halbuki İslam dini kolaylığı tavsiye ve teşvik etmektedir (Konevî, 2005, s. 36).

Görüldüğü gibi bu görüşte olanların delili zarurettir. Cuma namazı, caminin dar olması, düşmanlık ve fitne gibi bir zaruretin bulunmasından dolayı birden fazla camide kılınabilir. Nitekim Abbasî halifelerinden Mu‘teded (v. 289/902) fitneden endişe ederek kadim olan caminin dışında başka bir camide Cuma namazı kılmıştır (Askalânî, 1995, s. 2/137). Bu görüş sahiplerine göre zaruret, sona

ererse bütün Müslümanların bir camide kılması gerekmektedir (Muhammed b. Abdirrahman b. Kasım, 1418).

Şafîî fakihlerden Nevevî ve Şirbînî (v. 977/1570) gibi son dönem Şafîî fakihlerden de zaruret ve ihtiyaç kapsamında birden fazla camide Cuma namazının kılınabileceği nakledilmiştir. Konu hakkında Nevevî şu ifadeyi kullanmıştır: “Bir cami zorlanmadan Cuma cemaatini alma kapasitesine sahip değilse, ihtiyaç miktarına göre birden fazla camide Cuma namazı kılınabilir.” (Nevevî, ts., s. 4/586) İbn Kudâme ise şu ifadeyi kullanmıştır: “İhtiyaç kapsamında yerleşim yerlerinde birçok camide cuma namazının kılınmasına hiç kimse karşı çıkmamıştır. Böylece bu konuda icmâ olmuştur.” (Ebü'l-Ferec 1995, s. 2/190).

Fakihlerin Zuhr-i Âhir Hakkındaki Görüşleri

Daha önce de ifade edildiği gibi, Cuma namazının sadece bir camide kılınması gerektiğini savunanların yanında bunun aksini iddia edenler de bulunmaktadır. Bu görüşlerle beraber, ihtiyaca binaen birden fazla camide Cuma namazının kılınabileceğini savunanlar da mevcuttur. Bu görüş sahiplerinin her birine göre zuhr-i âhir namazının hükmü değişmektedir. Bunlardan bazılarında göre zuhr-i âhir namazının hükmü vacip, bazılarında göre ihtiyat, bazılarında göre mekruh ve diğer bazılarında göre ise haramdır.

Vacip diyenler

el-Makdisî, İbn Şihne'den (v. 921/1515) zuhr-i âhir namazının vacip olduğunu net bir şekilde ifade eden birini görmediğini nakletmiştir (Makdisî, 2015, s. 53). Fakat zuhr-i âhir namazının hükmünü “yenbeği” (ينبغي) gibi kavramlarla ifade etmişlerdir (Konevî, 2005, s. 74). Cuma namazının sadece bir camide kılınması gerektiğini savunanlar, bu şarta riayet edilmediği takdirde öğle namazının iadesini/zuhr-i âhir namazının kılınmasını vacip görmüşlerdir. Bu görüşte olanlara göre birden fazla yerde Cuma namazının kılınması, Cuma namazının bir yerde kılınması gerektiği şartını yok etmektedir. Böylece Cuma namazının geçerli olup olmadığı şüpheli hale gelmektedir. Bu şüphe nedeniyle mükellefin farz olan ibadetin sorumluluğundan kurtulup kurtulmadığı da

şüpheli hale gelmektedir. Bu sebepten dolayı Cuma namazından sonra, öğle namazının iade edilmesi/zuhr-i âhirin kılınması gerekmektedir. Zira bir kimse namaz kılıp kılmadığı noktasında şüpheye düşerse, o namazın vakti geçmeden onu tekrar kılınması gerekmektedir. Kaldı ki tehrimen mekruh olan bir durumda namazın kılınması, iade edilmesini gerektirmektedir (İbn Âbidîn, 1992, s. 1/457). O halde geçerliliğinde şüphe olan bir namaz da iade edilmesi gerekir. Bununla beraber birçok camide kılınan Cuma namazlarından hangisinin önce kılındığı tespit edilirse, bunların zuhr-i âhir namazını kılınmaları vacip değildir. Zira onların cumaları geçerlidir. Ancak günümüzde bunun tespit edilmesi hiç de kolay değildir. Zira bazı şehirlerde onlarca hatta yüzlerce cami bulunmaktadır. Bu yüzden Cuma namazını kimin ilk önce kıldığı tespit edilemediğinden dolayı Cuma namazını kılan herkesin zuhr-i âhir namazını da kılması vaciptir. Bu görüşte olanlar İmam Ebû Yusuf, Timurtâşî (v. 601/1204), İbnü'l-Hümâm (816/1457), Remlî (v. 957/1550), Behûtî (1051/1641). (Kâsânî, 1986, s. 1/260; İbn Nuceym, 2002, s. 1/354; Buhûtî. ts., s. 3/363. Şihâbuddîn er-Remlî, ts., s. 1/275). Daha önce de ifade edildiği gibi Tahâvî ve Timurtâşî'nin de tercih ettiği görüşe göre Ebû Hanife de Cuma namazının sadece bir camide kılınması gerektiğini söylemiştir. O halde ona göre de zuhr-i âhir namazının kılınması gerekir denilebilir.

Müstehap diyenler

Fakihlerden bazılarında göre zuhr-i âhir namazının kılınmasını müstehap sayılmaktadır. Bunlara göre Cuma namazının birden fazla camide kılınması noktasında ihtilafın olması ve zaruri olan camiden daha fazla olan camide kılınması, zuhr-i âhir namazının kılınmasını müstehap hale getirmektedir. Zira bir şehirde birden fazla camide cumanın kılınabileceğinin gerekçesi, meşakkatin ortadan kaldırılmasıdır. Cuma namazının kılınmasında meydana gelen zaruret, zarureti ortadan kaldıracak miktar ile sınırlıdır. Nitekim “Zaruret sebebiyle caiz olan bir durum sadece zaruret miktarı kadardır.” (Mecelle, md. 22). kuralı da buna açık bir şekilde işaret etmektedir. Meşakkat varsa, bunu ortadan kaldıracak kadar camide Cuma namazı kılınabilir. Fakat bu ölçü aşılmamalıdır. İbn Hacer (v.

974/1567) meşakkatin ölçüsünü normal hayat şartlarında kaldırılamayacak bir seviyede olması gerektiğini ifade etmektedir (Heytemî, 1983, s. 2/426). Şehrin büyük bir alana yayılmış olması, şehir halkı arasında düşmanlığın bulunması, mescidin cemaati içine alamaması gibi durumlar buna örnek verilebilir. Fakat zaruret miktarı olan camiden daha fazla camide Cuma namazının kılınması, düşmanlık ve fitnenin son bulması gibi zaruretler ortadan kalktığı halde birçok camide Cuma namazının kılınması, Cuma namazının geçerli olup olmadığı noktasında şüphe oluşturmaktadır. Böylece hem bu şüpheden hem de ihtilaftan kurtulmak amacıyla zuhr-i âhir namazının kılınması müstehaptır.

Hanefî fakihlerden bazıları Cuma namazından sonra zuhr-i âhir namazının kılınmasını ihtiyat olarak görmüşlerdir. Bunlara göre ihtiyaç kapsamında birden fazla camide Cuma namazının kılınması neticesinde öğle namazının iadesi ihtiyaten müstehaptır. Ayrıca fukaha arasında meydana gelen hilaftan kurtulmak da bu namazın kılınmasını müstehap hale getirmektedir (Heytemî, 1983, s. 2/427). Fakihlerin zuhr-i âhir namazının kılınmasını ihtiyat sayarken bunun kılınmasının müstehap olduğunu kast etmişlerdir. Fakihlerin birçoğu bu görüştedir. Bu görüşü savunanlar, Abdülhamid Şirvânî (701/1301), Nesefî (710/1310), Ömer b. Nüceym (v. 1005/1569) dir (İbn Nüceym, 2002, s. 1/354-355; Heytemî, 1983, s. 2/426).

Mekruh diyenler

Fakihlerden bazılarının göre Cuma namazının birden fazla camide kılınmasında bir mahsur yoktur. Bunlara göre Cuma namazı birden fazla camide kılınsa bile geçerlidir. Kaldı ki cuma namazının geçerli olup olmadığı hakkında bir şüphe meydana gelse bile bu, zuhr-i âhirin kılınmasında etkili bir sebep kabul edilemez. O halde zuhr-i âhir adı altında bir namazın kılınması mekruh sayılmaktadır. İbn Nüceym el-Mısırî (970/1977), Alauddin el-Haskefî (1068/1563), bu görüştedirler (İbn Nüceym, ts., s., 2/154; İbn Nüceym, 2002, s., 1/354).

Bid‘a (haram) diyenler

Son dönem fakihlerden bazıları zuhr-i âhir namazının kılınmasını haram saymışlardır. Bunlara göre müçtehit fakihler dönemine kadar Cuma namazından sonra zuhr-i âhir adı altında bir namaz kılınmamıştır. Zuhr-i âhir namazı, bu dönemden sonra meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu şekilde kılınan bir namaz bidattir ve bu namazın kılınması haram sayılmaktadır. Ali eş-Şibrâmilî (v. 1087/1677), Şevkânî (v. 1250/1834), Cemâlüddin Kasımî (v. 1332/1914) gibi fakihlerdir (Konevî, 2005, s., 65).

Değerlendirme

Cuma namazının birden fazla camide kılınıp kılınamayacağı hakkındaki görüşlerin delillerine bakıldığında birinci görüşün delillerinin daha kuvvetli olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira delillerin her biri ayrı ayrı ele alındığında zayıf olsalar da tamamı aynı anda birbirini desteklemekte ve kuvvet kazanmaktadır. Üstelik İbnü'l-Münzir'in "Ata dışında bu görüşte (birden fazla Cuma namazı kılınabileceği görüşü) olan birini bilmiyorum" (İbnü'l-Münzir, 1985, s., 4/116) ifadesinden bu görüşte icmâ seviyesine yakın bir görüş birliğinin olduğu anlaşılmaktadır. İmam Sübkî, Atâ'nın bu görüşü hakkında şu ifadeyi kullanmıştır: "Şüphe yok ki Atâ'nın bu görüşü, insanların (fakihlerin) görüşüne muhaliftir. Atâ'nın sahabe başta olmak üzere diğer insanların (fakihlerin) görüşlerine rücu etmesi daha evladır. Aksi halde Atâ'nın mezhebi insanların amel etmediği şaz mezhepler arasında yer alır." (Takiyyuddîn es-Subkî, ts., s., 1/175). Öte yandan Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn'in Cuma namazını sadece bir camide kıldırmaları, Cuma namazının diğer namazlardan farklı olduğunu, Cuma namazının sadece bir camide kılınması gerektiğini, aksi halde Cuma namazının geçerli olmayacağını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Fıkıh ve hadis kaynaklarında Cuma namazının sadece bir yerde kılınması gerektiği ile ilgili yukarıda zikredilen delillerin yanında birçok delil daha yer almaktadır (Abdurrezzâk, 1403, s. 3/435; Takiyyuddîn es-Subkî, ts., 1/173; Umrevî, 1995, s. 2/322). Bu delillerden dolayı dört mezhep

imamı başta olmak üzere bu mezheplerin fakihlerinin birçoğu, Cuma namazının bir camide kılınması gerektiğini savunmuşlardır.

Netice itibarıyla Hz. Peygamber döneminde Cuma namazı sadece Hz. Peygamber'in mescidinde kılınmıştır. Medine merkezinde yaşayan Müslümanlar başta olmak üzere, etrafındaki yerleşim yerlerinin halkı, Hz. Peygamber'in mescidinde Cuma namazını kılmışlardır. Eğer birden fazla camide Cuma namazının kılınması geçerli olsaydı, Hz. Peygamber, herkes kendi yerleşim yerinde ve kendi camisinde Cuma namazını kılsın diye emreder ya da en azından tavsiyede bulunurdu. Böylece İslam dininin kolaylık esasına göre de hareket edilmiş olurdu. Kaldı ki Hz. Peygamber, kolay olanı hem kendisi yapmış hem de sahabeye emretmiştir. Fakat konuyla alakalı rivayetlere bakıldığında Hz. Peygamber'in bu yönde bir ifadesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber Cuma namazının tek bir camide kılınması uygulaması, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde Medine ve çevresi çok geniş bir alana sahip olduğu halde, Cuma namazları sadece Mesd-i Nebevî'de kılınmıştır. Ayrıca Bükeyr b. Eşec'in rivayetinden de anlaşıldığı gibi gerek Hz. Peygamber gerekse Hulefâ-yi Raşidîn döneminde yerleşim yerindeki bir mescit dışında diğer mescitlerin kapatılmasının talep edilmesi, Cuma namazının diğer namazlardan farklı olduğunu ve bunun topluca kılınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Esasen Cuma kavramının anlamı da bütün Müslümanların tek bir camide Cuma namazının kılınması gerektiğine işaret etmektedir. Zira Cuma kavramı bir yerde toplanmak anlamına gelmektedir. Kaldı ki bütün Müslümanların Cuma namazlarını tek bir camide kılınması, birlik ve beraberliklerini sembolize etmesi noktasında daha etkilidir.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn'in bir yerleşim yerindeki bir camide Cuma namazını kıldırmaları uygulaması, neredeyse mütevâtir seviyesinde bir rivayet ile günümüze ulaşmıştır. Son dönem fakihlerden Nuh b. Mustafa el-Konevî, "Zuhr-i âhirin aslı yoktur." diyen İbn Nüceym el-Mısrî'ye "Nasıl bu ifade kullanılabilir? Bu ifade olsa olsa düşünülmeden kullanılmıştır. Zira Cuma namazının taaddüdünü caiz görenler bile zuhr-i âhir

namazının kılınmasını müstehap görmüşlerdir. Esasen tartışılan mesele, zuhr-i âhir namazının var olup olmadığı değil, vacip olup olmadığı ile alakalıdır.” (Konevî, 2005, s. 255) ifadesini kullanmıştır.

İkinci görüş sahiplerinin ileri sürdüğü ne Hz. Peygamber ne de Hulefâ-yi Râşidîn'den bu yönde bir rivayetin olmadığı yönündeki delilleri kabul edilebilir değildir. Zira Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn'in Cuma namazını sadece bir camide kıldırarak birçok rivayetle günümüze ulaştırmıştır. Kaldı ki birden fazla camide Cuma namazı kılmak geçerli olsaydı bunun bilgisi bize ulaşır, İslam hukukçuları ona göre hüküm tayin eder ve görüş ayrılığı olmazdı. Konuyla alakalı İbn Hacer şu ifadeyi kullanmıştır: “Hem Hz. Peygamber hem de Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde Cuma namazı, sadece en büyük camide kılınmıştır. Halbuki bayram namazları, güçsüz olanlar için farklı camilerde ve açık alanlarda kılınmıştır. Medine'nin etrafında birçok Arap kabilesi olduğu halde bunlar hiçbir zaman kendi camilerinde Cuma namazı kılmamışlardır.” (Askalânî, 1995, s. 2/133). Son dönem hadis bilginlerinden Azîmâbâdî (v. 1857-1911) de İbn Hacer'in ifadelerini destekler mahiyette şöyle demiştir: “Gerek Hz. Peygamber gerekse halifelerinin döneminde Cuma namazının sadece bir camide kılınması, Cuma namazının birden fazla camide kılınmayacağını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kadim İslam hukukçuları da bu konuda farklı düşünmemişlerdir. Ata b. Ebî Rebah ve Zahirî mezhebinin imamı bu konuda farklı görüş ileri sürmüş olsalar da bunların görüşleri itibara alınmamaktadır.” (Azîmâbâdî, 1413, s., 3/270). Öte yandan bir hükmün tespit ve tayin edilmesinde, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn'nin sözlü emir, tavsiye ve teşvikleri şart değildir. Onların uygulamalarının da İslam hukukunun teşri makamında, önemli bir yeri bulunmaktadır. Zira Allah Teâlâ “*Peygamber size neyi getirdiyse onu alın. Size neyi yasaklamışsa ondan sakının*” (Haşr 59/7) buyurmaktadır. Âyette yer alan “*getirdiyse*” ifadesi, söz ve uygulamaları içine alacak şekilde geniştir. Mâverîdî (v. 450/1058) de bu hususa dikkate çekerek, Cuma namazı ve şartları Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla sınırlandırıldığını

ve ondan gelen rivayetlerle bilindiğini ifade ederek şöyle devam etmiştir: “Zira onun döneminde Cuma namazı için bütün mescitler kapatılmış ve sadece onun mescidinde Cuma namazı kılınmıştır. Aynı durum Râşid halifeler döneminde de devam etmiştir. Eğer bir camiden fazla yerde Cuma namazının kılınması geçerli olsaydı bir defa bile olsun buna izin verilirdi.” (Mâverdî, 1999, s. 2/448). O halde Cuma namazının onun döneminde sadece bir camide kılınması, onun ümmete getirmiş olduğu hüküm tazammun eden bir uygulamadır. O halde Cuma namazının sadece bir camide kılınması, Hz. Peygamber ve halifelerinin uygulamalarıyla sabit olan bir hükümdür. Ayrıca haftanın her cumartesi günü Hz. Peygamber’in Kübâ mescidini ziyaret ederek, cuma günü Medine’ye gelip Cuma namazını kılamayanları ziyaret maksadı taşımaktadır (Askalânî, 1959, s., 3/70). Zira Cuma namazında onları görmeyince onların durumunu sormak amacıyla onları ziyarette bulunmuş ve siz de burada Cuma namazı kılın dememiştir.

Esasen İmam Muhammed’den rivayet edilen birden fazla camide Cuma namazının kılınmasının caiz olduğu yönündeki görüş, ona göre de en fazla üç camide kılınabileceği şeklinde değerlendirilmelidir. Zira kaynaklarda yer alan onun ifadesi “Cuma namazı ya bir ya iki ya da daha fazla camide kılınır” şeklindedir. Onun “ya iki” ifadesini kullanması, Cuma namazının en fazla üç camide kılınabileceğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Aksi halde birden fazla camide Cuma namazı kılınabilir şeklinde bir ifade kullanması gerekirdi. Nitekim Şihâbüddin Ahmed eş-Şilbî’de (v. 1021/1612) bu hususa dikkat çekmiştir (Zeyla’î, 1333, s. 1/218).

Üçüncü görüş sahiplerinin delili de onları desteklememektir. Zira zaruret, zaruret durumunun ihtiyaç duyulduğu miktar ile sınırlıdır. Meşakkatsiz bir şekilde Cuma namazının kılınması amacıyla iki camiye ihtiyaç duyulursa iki; üç camiye ihtiyaç duyulursa üç camiyle sınırlandırılması gerekmektedir. Üstelik zaruret, ortadan kalktığı zaman daha önceki aslına dönülmesi gerekmektedir. Kaldı ki düşman korkusu, hastalık ve öldürülme endişesi yaşayan bir kimse, mazeretli sayılacağından dolayı Cuma namazı kılınması zorunlu değildir. Zira bunlar Cuma

namazının farz olmasının şartlarından sayılmaktadır. Bunlar, Cuma namazının yerine öğle namazını da kılabilirler. Fakat mazeretli sayılan bu kimseler başka bir camide Cuma namazı için bir düzenleme yapamaz. Nitekim Hz. Osman'ın (v. 35/656) öldürülme ihtimalinin bulunduğu büyük fitne günlerinde bile bir camiden fazla mekânda Cuma namazı kılınmamıştır.

Müslümanların Cuma namazını sadece bir camide kılmaları iman kardeşliğinin pekişmesine, Müslümanların birliğine, bir vücut gibi görünmelerine vesile olacak ve İslam karşıtlarının kalbine korku salacaktır. Meşakkat olduğu halde hac ibadetinin yılda sadece bir yerde ifa edilmesinin en önemli sebeplerinden biri de budur. Cuma namazının farklı camilerde kılınması, Müslümanların birlik ve beraberliğine zarar vermektedir. Nitekim Mescid-i Dırâr'ın "*Müminlerin arasına ayrılık sokmak*" (Tevbe 9/107) mealindeki ayet ile yıkılması, ayrılığa ve bölünmeye sebebiyet verdiği için dolayısıdır. O halde bir şehirde bulunan bütün insanların sadece bir camide, bir cami yetmezse iki camide iki cami yetmezse üç camide Cuma namazı kılmaları birlik ve beraberlik tablosunun ortaya konulması açısından önemlidir. İslam dininin cemaatle yapılan ibadetlerden elde etmek istediği hikmet budur (Yemânî, 1434, s. 17/540).

Zuhr-i âhir meselesine gelince, yukarıdaki delillerden de anlaşıldığı gibi Cuma namazının sadece bir camide kılınması gerekmektedir. Fakat günümüzde ihtiyaç olsun olmasın bütün camilerde Cuma namazı kılınmaktadır. Üstelik ilk Cuma namazını kılan cemaatin hangisi olduğu da bilinmemektedir. Bu sebeplerden ve bu şartlar yerine gelmediğinden dolayı fakihlerin büyük çoğunluğu, zuhr-i âhir namazının kılınması gerektiğini savunmuştur. Ali el-Kârî konuyla ilgili görüşleri naklettikten sonra şu ifadeyi kullanmıştır: "Bazı şartları yerine gelmediğinden dolayı Cuma namazının sahih olup olmaması ile ilgili şüphe meydana gelirse, Haremeyn eş-Şerîfeyn'de dahi olsa, ihtiyaten Cuma namazınızdan sonra dört rekât kılmalıdır. Niyet ederken o günün öğle namazına ya da üzerinde farz kalan son öğle namazına niyet etmelidir. Böylece Cuma namazı geçerli değil ise o günün öğle namazını kılmış olur. Geçerli ise daha önce kazaya kalmış öğle namazının yerine geçer,

kazaya kalmış öğle namazı yoksa nafîle namaz sayılır.” (Ali el-Kâri, ts. s. 1/404). Buna mukabil bazı fakihler, aynı vakitte iki farz namazın bulunmadığını, böyle bir durumun İslam dininde söz konusu olmadığını savunmuşlardır. Bu görüşte olanlar, eğer aynı anda kat‘î yapılması gereken ve bağlayıcı olan iki farz namazı kast ediyorlarsa bu itirazları kabul edilebilir. Fakat zuhr-i âhir namazının kılınması gerektiğini savunanlar, aynı anda hem Cuma namazının hem de zuhr-i âhir namazının farz olduğunu iddia etmiyorlar. Zira onlar da vaktin farzının sadece Cuma namazı olduğunu kabul etmektedirler. Dolayısıyla mükellef, aynı anda bu iki namazdan değil, sadece Cuma namazından sorumlu ve sadece onu kılmalıdır. Nitekim bu mesele hakkında İmam Remlî’ye “Bir kimse, ‘ey Şafiîler Cuma namazından sonra dört rekât öğle namazının kılınması gerektiği iddianızla namazları beş vakit değil altı vakit yapıyorsunuz. Dolayısıyla Allah’a Resulüne muhalefet ediyorsunuz.’ şeklinde bir ifade kullanırsa bu kimse hakkında ne dersiniz?” diye bir soru sorulunca, o da şu cevabı vermiştir: “Bu ifadeleri kullanan kimse, yalan söylemekle günah işlemiştir. Zira eğer bu kimse, Şafiîlerin dinin aslında farz olan beş vakit namaza bir namaz daha eklemiş ve bunu altı vakit yaptıklarını düşünüyorsa, bu kimse dinden çıkmış sayılır ve buna mürtet hükümleri icra edilmelidir. Fakat bu düşüncede değilse bir daha bu yöndeki ifadeleri kullanmasın diye tazir/azar görmesi gerekmektedir. Çünkü biz Şafiîler, namazın altı vakit olduğunu değil, Cuma namazının şartlarının yerine gelmediği takdirde öğle namazının iade edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.” (Remlî, 1984, s. 304). O halde Cuma namazının şartlarında meydana gelen eksiklikten dolayı Cuma namazının geçerliliği şüpheli hale gelmekte, geçerli olamama ihtimaline karşı mükellef olan kimse, zuhr-i âhir/öğle namazını kılması gerekmektedir (Konevî, 2005, s. 77).

Sonuç

Zuhr-i âhirin kılınıp kılınmaması hakkında birçok görüş olmakla beraber bidat olmadığı kati olarak bilinmelidir. Zira kılınmasının vacip olduğu noktasında deliller olsa da vacip olmadığını savunan fakihler de bulunmaktadır. Bu ihtilaftan ötürü

zuhr-i âhir namazının kılınması en azından müstehap niyetiyle kılınmalıdır. Hanefî fakihlerin bir kısmı da bu düşüncededir. Diğer bir kısmı ise Cuma namazının geçerli olması noktasında meydana gelen kuvvetli şüpheden dolayı zuhr-i âhir namazının kılınmasını vacip görmüştür. Malikî, Şafîî ve Hanbelî fakihlere de bu görüştedir. Esasen bu hilafta rahmet olduğu söylenebilir. Her ne kadar esas olan taaddüdün olmamasıdır. Fakat taaddüt olduğu, meşakkat ve zaruret gibi durumlarda diğer görüşe göre de amel edilebilir.

Cuma namazlarının kılındığı cami sayısının azaltılması, mükelleflerin Cuma namazının kılınması için belirlenen camilere yönlendirilmesi, Cuma namazının farz olmasına, kaynaşmaya ve dayanışmanın meydana gelmesine daha uygundur. Bu sebepten dolayı Cuma namazının birden fazla camide kılınabileceği yönde görüş belirten İmam Muhammed gibi fakihler bile bunu ihtiyaç esasıyla kayıtladığı nakledilmektedir. Aksi halde Cuma namazının diğer namazlardan hiçbir farkı kalmayacaktır. Bu düşünceden hareketle Diyanet İşleri Başkanlığının camilerin cemaat sayısına göre yapmış olduğu a-b-c- gibi sınıflandırma kapsamında cumanın kılındığı ve kılınmadığı camiler şeklinde bir sınıflandırmaya gitmesi mümkündür. Aksi halde birbirine çok yakın birçok küçük camide ve birkaç kişilik cemaatle Cuma ruhuna uymayan bir atmosferde cuma namazı kılınmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdolvâhid R. (2009). *Bahru'l-mezheb*. (thk. Târik Fethî es-Seyyid). 14 Cilt. b.y.: y.y.

Abdurrahman el-Makdisî (1995). *eş-Şerhu'l-Kebîr*. (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî & Abdulfettâh Muhammed). 3 Cilt. b.y.: y.y.

Abdurrezzâk es-Sanânî. (1403). *el-Musannef*. (thk. Habîburrahmân el-Azamî). 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî.

Azîmâbâdî, M. E. (1413). *Avnü'l-ma'bûd Şerhu süneni Ebî Dâvud ve ma'hu haşiyetü İbn Kayyim*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Ali el-Kâri (ts.), *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nukâye*, Beyrut: Dârü'l-Erkam.

Ali b. Muhammed b. Ğânim el-M. (2015). *Nûrû's-şum'a fî beyâni zuhri'l-Cum'a*, İstanbul: Sıraç Yayınevi.

Bardakoğlu A. (1999). "Îade", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn (2003). *es-Sünenü'l-kübrâ*. (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ). 3 Cilt. Beyrut: y.y.

Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn (1991). *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*. (thk. Abdulmutî Emîn Kalacî). 15 Cilt. Karaçi: y.y.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl (1993). *Sahîhu'l-Buhârî*. (thk. Mustafa Dîb el-Bugâ). 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kessîr.

Buhûtî, Mansûr b. Yûnus (t.y.). *Keşşâfu'l-kınâ'an metni'l-iknâ'*. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Cerrâ'î, Ebû Bekr b. Zeyd (2012). *Şerhu muhtasâri usûli'l-fikh*. (thk. Abdülazîz Muhammed). 3 Cilt. Kuveyt: Letâif li-Neşri'l-Kutub.

Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eşass (1987). *el-Merâsîl*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: y.y.

Hatîb eş-Şîrbînî, Muhammed b. Ahmed (1994). *Muğnî'l-muhtâc ilâ marifeti meânî elfâzi'l-minhâc*. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Heyet (t.y.). *Mecelletü'l-ahkâmi'l-adliyye*, thk. Necib Havâvînî, Karaçi: Kârhâne-i Ticaret-i Kütüb, t.y.

Heyet, (2020). "İhtiyât", *Temel İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İbn Ebî Şeybe, Abdullâh b. el-Absî (1409). *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. (thk. Kemâl Yusuf el-Hût). 7 Cilt. Riyad: Mektebü'r-Rüşd.

İbn Hacer el-Heytemî (1983). *Tuhfetu'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc*. 10 Cilt. b.y.: el-Mektebetü't-Ticâriyye.

İbn Hacer el-Askalânî (1995). *et-Telhîsü'l-habîr fi tahrîc ehâdisi'r-râfi'î el-kebîr*. (thk. Ebû Âsım Hasen b. Abbâs). 4 Cilt. Mısır: Müessesetü Kurtuba.

İbn Hacer el-Askalânî (1959). *Fethu'l-bârî şerhu Sahîh el-Buhârî*. (thk. Muhibuddîn el-Hatîb). 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife.

İbn Hazm, Alî b. Ahmed (2002). *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. (thk. Abdulğaffâr Süleymân el-Bendârî). 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

İbn Hübeyre, Yahyâ b. Hübeyre (2002). *İhtilâfu'l-eimmeti'l-ulemâ*. (thk. es-Seyyid Yûsuf Ahmed). 2 Cilt. Beyrut: y.y.

İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed (1969). *el-Muğnî*. (thk. Tâhâ ez-Zeynî vd). 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kahire.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd (t.y.). *Sünenü İbn Mâce*. (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî). 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye.

İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrahîm (t.y.). *el-Bahru'r-râik şerhü Kenzi'd-dakâik*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî.

İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed (1975). *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 2 Cilt. Kahire: Şirketu Mustafâ'l-Bâbî'l-Halebî.

İbn Rüşd el-Cedd, Muhammed b. Ahmed (1988). *el-Beyân ve't-tahsîl ve'ş-şerh ve't-tevcîh ve't-talîl li'mesâilî'l-müstehrace*. (thk. Muhammed Haccî vd). 2 Cilt. Beyrut; Lübnan: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

İbn Âbidîn, Muhammed E. (1992). *Reddü'l-muhtâr 'alâ'd-dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

İbn Asâkir, Alî b. el-Hasen (1995). *Târîhu Dimeşk*. (thk. Amr b. Ğurâme el-Umrevî). 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr.

İbn Nüceym, Ömer b. İbrâhîm (2002). *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâik*. (thk. Ahmed Azv İnâye). 3 Cilt. b.y.: y.y.

İbnu'l-Humâm, Muhammed b. Abdulvahid (1970). *Fethu'l-kadîr*. 10 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr.

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed (1409). *Musannef İbn Ebî Şeybe*, thk. Kemal Yusuf, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.

İbnu'l-Munzir, Muhammed b. İbrahim (1985). *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*. (thk. Ebû Hammâd Sağîr Ahmed b. Muhammed). 6 Cilt. Riyad: y.y.

Kâdî Abdulvehhâb b. Alî (2004). *et-Telkîn fi'l-fikhi'l-mâlikî*. (thk. Ebî Üveys Muhammed el-Hasanî et-Tavvânî). 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Kâsânî, Ebû Bekir b. Mesûd (1986). *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fi tertibi'ş-şerâ'i'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Küçük R. (2019). *Cuma Namazı ve Zuhr-İ Âhir Meselesi*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Köksal İ. (2001). "Zuhr-i Âhir Meselesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2.

Mâverdî, Alî b. Muhammed (1999). *el-Hâvî'l-kebîr fî fikhi mezhebi'l-Îmâmi's-Şâfi'î ve şerhu muhtasari'l-Mûzenî*. (thk. Alî Muhammed Mesûd & Âdil Ahmed Abdülmevcûd). 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Îlmiyye.

Meyyâre, Muhammed b. Ahmed (2008). *ed-Dürerü's-semîn ve'l-mevridu'l-muîn*. (thk. Abdullâh el-Minşâvî). b.y.: y.y.

Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî (t.y.). *Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ's-şerhî'l-kebîr*. 4 Cilt. b.y.: y.y.

Müttakî el-Hindî, Alî b. H. (1981). *Kenzu'l-ummâl*. (thk. Bekrî Hayyânî). b.y.: y.y.

Mûzenî, İsmâîl b. Yahyâ (1990). *Muhtasaru'l-Mûzenî*. Beyrut: Dâru'l-Marife.

Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref (t.y.). *el-Mecmu' şerhu'l-Muhezzeb*. b.y.: y.y.

Nuh b. M. (2005) el-Konevî, *Zuhr-i Âhir Namazı*, (çev. Ali Kaya). Bursa: Emin Yayınları.

Pala A. İ. (2009). *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Ankara: Fecr Yayınları.

Râğıb el-İsfehânî, el-Hüseyin b. Muhammed (1412). *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. (thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî). Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye.

Remlî, Ahmed b. Hamza (1984). *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, Beyrut: Dârü'l-Fikr.

Remlî, Ahmed b. Hamza (t.y.). *Fetâve'r-Remlî*. 4 Cilt. b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye.

Reşid R. (t.y.). *Mecelletü'l-Menâr*, y.y.

Serahsî, Muhammed b. Ahmed (1993). *el-Mebsût*. (thk. Halîl Muhyiddîn el-Meyyis). 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife.

Şâfiî, (1990), *el-Ümm*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.

Takiyyuddîn es-Subkî, Alî b. Abdulkâfi (t.y.). *Fetâvâ's-Subkî*. 2 Cilt. b.y.: Darü'l-Meârif.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ (1975). *Sünenü't-Tirmizî*. (thk. Ahmed Muhammed Şâkir & Fuâd Abdalbâkî). 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mustafâ'l-Bâbî'l-Halebî.

Zeylaî, Osman b. Alî (1313). *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dakâik ve hâşiyeti's-Şelebî*. Kahire: el-Matbaatu'l-Kübrâ'l-Emîrîyye.